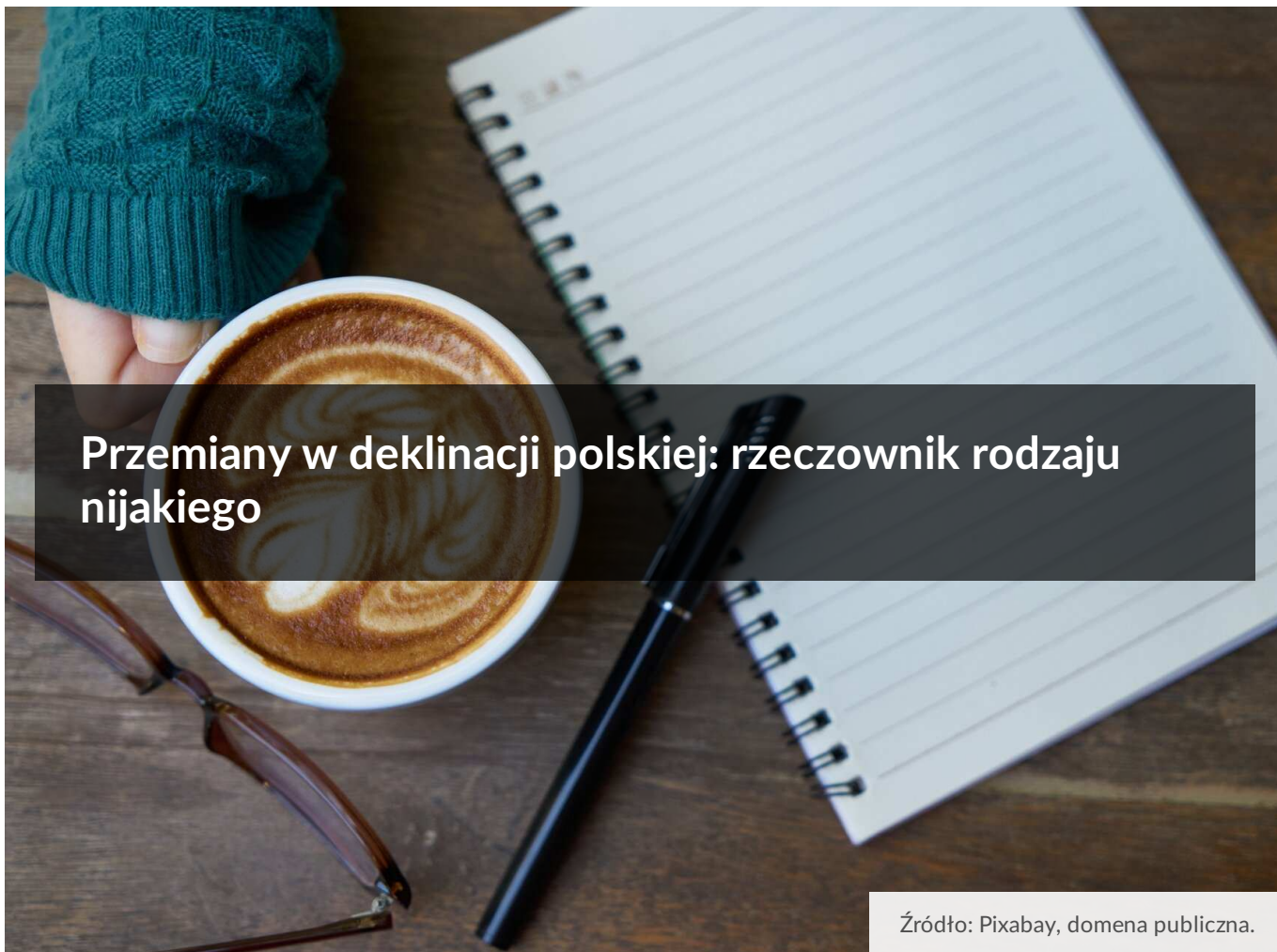

Przemiany w deklinacji polskiej: rzeczownik rodzaju nijakiego

- Wprowadzenie
- Przeczytaj
- Mapa myśli
- Sprawdź się
- Dla nauczyciela

Przemiany w deklinacji polskiej: rzeczownik rodzaju nijakiego

Źródło: Pixabay, domena publiczna.

Czy nie zastanawiało cię kiedyś, dlaczego mówi się i pisze: *przed laty*, *innymi słowy*? Na pewno wiesz, co znaczą te wyrażenia. Skąd jednak obecne w nich, dziwnie brzmiące formy: *laty*, *słowy*?

Zanim ukształtowały się współczesne końcówki narzędnika liczby mnogiej rzeczowników nijakich o twardym temacie (np. mianownik: *pióro* – narzędnik: *piórami*), w powszechnym użyciu, zwłaszcza w literaturze, były właśnie formy wyżej opisane (*pióry* – tak jak: *laty*, *słowy*). Nieliczne z tych starych form zachowały się w utartych związkach frazeologicznych.

Po tej lekcji, używając wyrażenia *innymi słowy*, będziesz już wiedzieć i pamiętać, jak odległej przeszłości jest to echo.

Twoje cele

- Poznasz historię rzeczownika rodzaju nijakiego.
- Wymienisz końcówki fleksyjne, które miały dawniej rzeczowniki nijakie.
- Podasz przykłady wyrazów do każdego etapu przemian, jakie zachodziły w deklinacji rzeczowników nijakich.
- Wskażesz przykłady archaizmów fleksyjnych.

Przeczytaj

Rzeczowniki nijakie w prasłowiańszczyźnie

W prasłowiańszczyźnie rzeczowniki nijakie należały do następujących **deklinacji**: Deklinacja I -o-tematowa (lato < lěto) -jo-tematowa (pole < polje), Deklinacja V spółgłoskowa -t- (cielę < telent) -n- (imię < imen) -s- (niebo < nebes). Te typy deklinacyjne odmieniały się różnie. Najogólniejszą zmianą na gruncie polszczyzny było przekształcenie się kilku prasłowiańskich deklinacji tematowych w jedną - rodzajową.

Liczba pojedyncza

Mianownik

W mianowniku rzeczowniki nijakie mogły mieć **końcówki**: -o – dawne tematy na -o- (lato, jarzmo) i na -s- (niebo, ciało), -e – dawne tematy na -jo- (pole, ziele) i derywaty utworzone za pomocą przyrostka *ъje (spanie, zbawienie), -ę – dawne tematy na -n- (imię, znamię) i -t- (cielę, jagnię).

Dopełniacz

Końcówka dopełniacza l.p. rzeczowników nijakich od czasu staropolszczyzny ma tylko końcówkę -a (lata, pola, nieba, ciała, imienia).

Celownik

Dziś w celowniku występuje tylko -u, z wyjątkiem wyrażenia ku południowi, które Poradnia językowa PWN uznaje za równie poprawne, co ku południu. Pierwotne -i w tematach spółgłoskowych (temu imieni, temu cielęci) szybko zanikło na rzecz bardziej rozpowszechnionego -u.

Źródło: Englishsquare.pl sp. z o.o. a licencja CC BY SA 3.0.

Miejscownik

Miejscownik l.p. miał końcówki -e, -u, -i. Pierwsza z nich była początkowo powszechna wśród rzeczowników twar-dotematowych, np. w lecie, w jarzmie, w ocie, w mlece, w sidle itd. Później jednak rzeczowniki, których temat kończył się na spółgłoski k, g, ch, przyjęły końcówkę -u od rzeczowników nijakich miękkotematowych (w polu, o ziele > w uchu, o mleku). Z kolei -u w miejscowniku rzeczowników nijakich miękkotematowych pochodzi z deklinacji męskiej, a pierwotną końcówką dla tej grupy było -i (w morzy, w weseli, w zbawieni).

Liczba mnoga

Dopełniacz

Większość rzeczowników nijakich miała w dopełniaczu liczby mnogiej końcówkę jerową: ъ lub ѣ. Po zaniku jerów doszło do wzdłużeń zastępczych (słowo – słów) i pojawienia się e ruchomego (sto – set < сѣто – сѣтъ). W niektórych wyrazach w dopełniaczu l. mn. występuje też e ruchome analogiczne, niemotywowane rozwojem fonetycznym, jak

w formach mydeł, maseł, świec (e w tych formach nie pochodzi z jeru). Pewna grupa rzeczowników (nie odsłownych!) zakończonych pierwotnie na ье, jak narzędzie, rozdroże, przymierze, przyjmuje w dopełniaczu l. mn. końcówkę -i/-y (narzędzi, rozdroży, przymierzy). Dzisiaj wyrazy zapożyczone na -um (muzeum, liceum, forum) mają w dopełniaczu l. mn. końcówkę -ów, charakterystyczną dla rodzaju męskiego.

Celownik

W celowniku l. mn. końcówki ujednoliciły się według wzoru twar-dotematowego -om, por. ciałom, światłom, polom, zbożom, imionom itd.

Narzędnik

Pierwotną końcówką narzędnika l. mn. rzeczowników nijakich (-o-tematowych, -jo-tematowych i spółgłoskowych) było -y/-i, tak jak w rzeczownikach męskich. Najczęstsza była końcówka -y: mówiono tymi laty, tymi pióry, tymi skrzydły, tymi zwierzęty itd. W miejsce -i weszła końcówka -mi, stąd formy typu sercami, zbożmi. Jednak już od XVI wieku obie te końcówki wypierała końcówka -ami z deklinacji żeńskiej i to ona panuje niepodzielnie, wyjąwszy utarte wyrażenia jak dawnymi laty, innymi słowy z wyraźnym archaizmem fleksyjnym.

Miejscownik

Dla miejscownika l. mn. pierwotnie były charakterystyczne dwie końcówki: -ech dla tematów na -o i spółgłoskowych oraz -ich dla tematów na -jo-. Ta druga końcówka nie zachowała się, natomiast pierwsza została zastąpiona najpierw przez -och, później przez -ach.

Słownik

deklinacja

(łac. *declinatio*) odmiana rzeczownika, przymiotnika, zaimka lub liczebnika przez przypadki i liczby; też: zespół form fleksyjnych wyrazów odmieniających się w określony sposób

końcówka

morfem końcowy, służący wyrażaniu funkcji składniowej wyrazu w zdaniu

morfem

(gr. *morphe* – kształt, forma) najmniejsza grupa fonemów, która niesie ze sobą określone znaczenie

Mapa myśli

Polecenie 1

Odwołując się do wiadomości z lekcji i mapy myśli, podaj przykłady wyrazów do każdego etapu przemian, jakie zachodziły w deklinacji rzeczowników nijakich.

Polecenie 2

Na podstawie wiadomości z lekcji podaj przykłady archaizmów fleksyjnych w narzędniku I. mn., które zachowały się w naszym języku do dzisiaj, czyli takich, które mają końcówkę -y zamiast współczesnej końcówki -ami. Jaką funkcję archaizmy te mogą spełniać obecnie w tekstach literackich?

Sprawdź się

Pokaż ćwiczenia:

Ćwiczenie 1

Zaznacz prawidłowe końcówki mianownika liczby pojedynczej rzeczowników nijakich.

o, e, ę

a, e, o

o, ę, a

Ćwiczenie 2

Jaka była w staropolszczyźnie końcówka dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników nijakich? Zaznacz prawidłową odpowiedź.

-u

-e

-a

Ćwiczenie 3

Jak wyglądała droga ewolucyjna deklinacji rzeczownikowej? Zaznacz właściwą odpowiedź.

Od deklinacji mieszanej do prostej.

Od deklinacji rodzajowej do tematowej.

Od deklinacji tematowej do rodzajowej.

Ćwiczenie 4

Zaznacz dawne formy fleksyjne rzeczownika rodzaju nijakiego.

D. l.mn. mórz

N. l.mn. laty

Msc. l.p. w leciech

Msc. l.mn. o polach

C. l.p. dziecięciowi

Ćwiczenie 5

Zaznacz prawidłową odpowiedź na pytanie, jakie rzeczowniki rodzaju nijakiego przyjmują w miejscowniku końcówkę -u.

miękko tematowe i o temacie na k, g, ch

tylko twardo tematowe

tylko miękko tematowe

Ćwiczenie 6

Do jakiej prastłowiańskiej deklinacji należały współczesne rzeczowniki znamię, jagnię, ciało?
Zaznacz właściwą nazwę deklinacji.

I -o/jo-tematowa

II -ŭ-tematowa

III -a/ja-tematowa

IV -i-tematowa

V spółgłoskowa

Ćwiczenie 7

W podanym fragmencie *Biblij królowej Zofii* zaznacz rzeczowniki rodzaju nijakiego (jeśli się powtarzają – każdy tylko raz).

zielony

I rzekł Bog: „Oto
daćsm wam wszelkie ziele noszac
siemie podług przyrodzenia
swego na ziemi a wszelkie drzewo , jez to ma w sobie samem
siemie przyrodzenia swego, aby było
wam na pokarm i wszem
zwierzetom na ziemi, i wszelkiemu
ptaku pod niebem , i wszemu
stworzeniu na ziemi, jez to soba władnie,
w jemze to jest dusza zywa, aby
sobie *miał na pokarmienie ”

Ćwiczenie 8

Wypisz z tekstu rzeczowniki nijakie i określ ich kategorie przypadku i liczby. Zapisuj je według schematu: mianownik l.p., celownik l.mn. itd.

Dla nauczyciela

Autor: Anna Grabarczyk

Przedmiot: Język polski

Temat: Przemiany w deklinacji polskiej: rzeczownik rodzaju nijakiego

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum, zakres podstawowy i rozszerzony

Podstawa programowa:

Zakres podstawowy

Cele kształcenia – wymagania ogólne

II. Kształcenie językowe.

1. Pogłębianie funkcjonalnej wiedzy z zakresu nauki o języku.

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

III. Tworzenie wypowiedzi.

2. Mówienie i pisanie. Uczeń:

4) zgodnie z normami formułuje pytania, odpowiedzi, oceny, redaguje informacje, uzasadnienia, komentarze, głos w dyskusji;

IV. Samokształcenie.

2. porządkuje informacje w problemowe całości poprzez ich wartościowanie; syntetyzuje poznawane treści wokół problemu, tematu, zagadnienia oraz wykorzystuje je w swoich wypowiedziach;

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

II. Kształcenie językowe.

1. Gramatyka języka polskiego. Uczeń: spełnia wymagania określone dla zakresu podstawowego, a ponadto rozumie proces kształtowania się systemu gramatycznego i potrafi wskazać jego elementy we fleksji, fonetyce i składni.

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji;
- kompetencje w zakresie wielojęzyczności;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie;
- kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej.

Cele lekcji. Uczeń:

- poznaje historię rzeczownika rodzaju nijakiego;
- wymienia końcówki fleksyjne, które miały dawniej rzeczowniki nijakie;
- zaznacza rzeczowniki rodzaju nijakiego w podanym tekście;
- określa przypadek i liczbę rzeczowników w rodzaju nijakim.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- ćwiczeń przedmiotowych;
- z użyciem komputera;
- metoda kosza i walizki.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda.

Przebieg lekcji

Faza wprowadzająca:

1. Nauczyciel wyświetla i odczytuje temat lekcji oraz zawarte we wprowadzeniu do e-materiału cele zajęć i prosi uczniów lub wybraną osobę o sformułowanie kryteriów sukcesu.
2. Nauczyciel prowadzi krótką rozmowę wprowadzającą w temat lekcji: czym jest deklinacja, jakie mogą być przykłady wyrazów w rodzaju nijakim. Następnie uczniowie wspólnie w klasie zaponniają się z wiadomościami sekcji „Wprowadzenie” i „Przeczytaj”.

Faza realizacyjna:

1. Nauczyciel wyjaśnia uczniom, że przemiany w polskiej deklinacji rzeczowników rodzaju nijakiego mają wpływ na trudności z odmianą danego wyrazu również obecnie. Jako przykład i jednocześnie ciekawostkę podaje słowo *ukulele*. Przytacza informację

ze strony

https://fil.ug.edu.pl/strona/15281/ukulele_-_problem_rodzaju_i_liczby

„Jakiego rodzaju i jakiej liczby jest rzeczownik ukulele? – pyta klientka Telefonicznej Poradni Językowej UG – Dotąd myślałam, że to wyraz używany w liczbie pojedynczej rodzaju nijakiego, ale przeczytałam gdzieś zdanie: Obok leżały ukulele.” Załóżmy na wstępie, że mówiący nie popełnił błędu. Co może znaczyć zdanie: Obok leżały ukulele? Wyobraźnia podsuwa natychmiast obraz niedużego jazz-bandu. Muzycy odłożyli na chwilę swoje instrumenty, a wśród nich małe czterostrunne gitary hawajskie, czyli... ukulele. Ile ich było? – Zgodnie z tym, co wyraża zdanie, więcej niż jedno.

Rzeczownik ukulele jest nietypowy (choć nie wyjątkowy) pod względem fleksyjnym. Wyraz pochodzi z jęz. hawajskiego: uku ‘osóbka, pchła’; lele ‘skaczący’ (Kopaliński 1970) i jak każda pożyczka językowa staje przed koniecznością znalezienia dla siebie miejsca w paradygmacie. Sprawą pierwszą jest ustalenie rodzaju, który – jak wiadomo – jest u rzeczowników wielkością stałą, często przypisywaną w wypadku przyswajania zapożyczeń na podstawie podobieństwa ich form do form wyrazów polskich. Polskie rzeczowniki zakończone na -e modelowo przybierają rodzaj nijaki (por. np. słońce, pole, spojrzenie). Taki też rodzaj gramatyczny otrzymuje ukulele (NSPP).

Na tym jednak kończy się podobieństwo rzeczownika ukulele z polskimi słońce, pole, spojrzenie... Nie odmieniamy go analogicznie, czyli *ukulele (na wzór: słońce), *ukuleła (słońca), *ukulelu (słońcu) itd. Jak podaje słownik, wyraz nie poddaje się rygorom fleksyjnym i pozostaje nieodmienny (NSPP).

2. Uczniowie pracują w parach. Zapoznają się z mapą myśli z sekcji multimedialnej i wykonują oba polecenia. Wybrany uczeń z dwójki prezentuje odpowiedzi.
3. Uczniowie samodzielnie wykonują zamieszczone w e-materiale kolejne ćwiczenia 1, 2, 3, 4, 5, 6. Zapisują swoje realizacje zadania, a po jego wykonaniu wskazywani przez nauczyciela uczestnicy zajęć wymieniają się odpowiedziami. Nauczyciel komentuje wypowiedzi uczniów, akcentując najistotniejsze treści.

Faza podsumowująca:

1. Nauczyciel zadaje uczniom pytania podsumowujące:
 - Do jakich deklinacji należały rzeczowniki rodzaju nijakiego w prasłowiańszczyźnie?
 - Jakie końcówki posiadały rzeczowniki rodzaju nijakiego w poszczególnych przypadkach i liczbach?
2. Wybrany uczeń podsumowuje zajęcia, zwracając uwagę na nabyte umiejętności.
3. Nauczyciel przeprowadza podsumowanie metodą kosza i walizki. Rozdaje uczniom kartki w dwóch kolorach (np. zielony i żółty). Na zielonych kartkach uczniowie zapisują informacje i umiejętności, które uznali podczas lekcji za cenne, przydatne. Na żółtych – zbędne. Nauczyciel odczytuje refleksje uczniów.

Praca domowa:

1. Uczniowie wykonują ćwiczenia interaktywne nr 7 i 8. Przygotowują uzasadnienia poprawnych odpowiedzi.

Materiały pomocnicze:

- Długosz-Kurczabowa Krystyna, Dubisz Stanisław, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 2006, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zenon Klemensiewicz, Tadeusz Lehr-Splawiński, Stanisław Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Wskazówki metodyczne

- Nauczyciel może wykorzystać medium z sekcji „Mapa myśli” do podsumowania lekcji.